

Alledaags geweld. De persistentie van eer en wraak

BAS VAN STOKKOM

In traditionele eerculturen geldt wraak nemen als een plicht. In een moderne democratische samenleving wordt wraaklust daarentegen sterk veroordeeld. Schande, onttering en eerwraak spelen slechts een marginale rol. Toch voelen moderne burgers zich nog altijd snel gekrenkt en spelen wraakfantasieën in hun hoofd. De emoties van eer zijn nog altijd onder ons. Het verlangen naar wraak is kennelijk reëel en kan niet zomaar worden ontkend. De vraag is dus in hoeverre we de emoties van wraak en vergelding achter ons hebben gelaten.

In deze bijdrage bespreek ik alledaagse vormen van geweld en de omgang daarmee. Spectaculaire vormen van geweld zoals terrorisme, bendeoorlogen of sektarische slachtingen komen niet aan bod. Ik ga in op veranderde opvattingen over dat alledaagse geweld. Daarbij besteed ik eerst aandacht aan de overgang van een traditionele eercultuur naar een democratische cultuur waarin individuele waardigheid voorop staat. Ik betoog dat geweld in deze laatste cultuur veel minder vanzelfsprekend is maar dat de emoties van krenking en wraak onder de oppervlakte een levendige rol blijven spelen. Vervolgens wordt kort stilgestaan bij hedendaagse uitingen van geweld, de heropleving van masculiene eer-gerelateerde attitudes, maar ook de verbreiding van narcistische vormen van woede die gekenmerkt worden door een 'kort lontje'. Tenslotte ga ik in op de vraag welke emotionele aspecten van agressie in moreel opzicht zinvol zijn en hoe die gevoelens kunnen worden gestileerd.

De morele economie van de eer

Eerculturen verschillen sterk van elkaar, maar vertonen ook een aantal overeenkomsten. Ik ga daarbij af op de bevindingen van de Amerikaanse antropoloog William Ian Miller die studie heeft gemaakt van eer en vergelding ('oog om oog, tand om tand').¹ Op de eerste plaats valt op dat er in een eercultuur stringente wederkerige voorschriften gelden. De 'morele economie van de eer' vraagt de punctuele

zorg terug te betalen wat men verschuldigd is, in goede of slechte zin, ten gunste of ten koste van anderen. Eer kent het ethos van de vereffening. Net als een positieve gift moet een 'negatieve gift', een belediging bijvoorbeeld, beantwoord worden. Ook al zou de man van eer liever willen vergeven, hij ziet zich gedwongen wraak te nemen. Gedragen mensen zich niet zoals de eercodes vereisen dan zit er niets anders op deze personen, vaak buitenstaanders of vreemden, te beledigen. Ook daaraan kan hij zich niet straffeloos onttrekken.

Het opwekken van afgunst wordt in eerculturen eerder beloond dan veroordeeld. De wetenschap dat anderen afgunstig zijn, is het bewijs dat je een persoon van eer bent. Maar dat betekent dat je zelf ook het doelwit van afgunstige mensen kunt zijn. De eercompetitie is daarom allesbehalve onschuldig. Vergroten van eergevoel leidt tot strategieën om je tegenstander te vernederen. En soms vereist het behoud van eer dat het beter is dat beide partijen niets hebben dan dat beide het wel hebben. Mannen moeten hun mannelijkheid tonen, wat er vaak op neerkomt dat ze onbuigzaam zijn, anderen de schuld geven en geweld gebruiken wanneer zij gezichtsverlies hebben geleden. Doen zij dat niet dan brengt dat schande voor de familie en soms de hele gemeenschap. Daarom wordt schaamte per definitie onderdrukt en kan zich een reservoir van potentiële agressie rondom verborgen schaamtegevoelens vormen.²

Een eercultuur kent ook veel onderling geweld. Het is toegestaan sommige verwanten (kinderen, vrouwen) te tuchtigen en straffen, om demonstratief te laten zien wie onder en wie boven is. Geweld is vanzelfsprekend voor het behoud van de eerhierarchy en wordt door de 'slachtoffers' vaak lijdzaam ondergaan. Veel gestraften geven blijk van een trotse onbuigzaamheid. Wie zich zwak of hulpeloos toont, wordt veracht. Wie zijn superioriteitsgevoel niet laat gelden, wie rekening houdt met de gevoelens van inferieuren, wordt ook geacht zwak te zijn.

Erosie van eer?

In een democratie zijn de rangen en standen, die een basis vormden voor eer, vergaand geërodeerd. Democratie voert een geheel andere vorm van respect ten tonele: waardigheid. In tegenstelling tot eer is waardigheid gerelateerd aan de intrinsieke waarde van het individu, los van zijn of haar positie in de samenleving. De verklaringen van de rechten van de mens hebben dan ook betrekking op individuen 'ongeacht ras, kleur of godsdienst', en daar kun je leeftijd, sekse, en lichamelijke conditie aan toevoegen. Iedereen deelt in waardigheid. Naarmate dit ideaal sterker verankerd raakt, doen sociale posities er minder toe. Terwijl eer ontleend wordt aan anderen, met name aan de opinie van mannen of hoofden van de statusgroep waartoe men behoort, duidt waardigheid op het kunnen beantwoorden aan de zelf gestelde doeleinden van het goede leven.³

In een democratische samenleving heeft de beschermwaardigheid van personen veel meer aandacht gekregen; denk aan de bescherming van kwetsbare groepen als patiënten en invaliden. Vooral de aandacht, zorg en genegenheid voor kinderen zijn sterk toegenomen. Nog in de jaren vijftig werden kinderen thuis en op school

regelmatig getuchtigd (lijfstraffen). De acceptatie van slaan, ook het uitdelen van de befaamde 'pedagogische tik', lijkt verder afgenomen. Tegelijk hebben schande en ontering veel terrein prijsgegeven. Emoties als woede, nijd en arrogantie die in een eercultuur werden gecultiveerd, zijn object van schaamte en gêne geworden. Hierdoor is de behoefte aan directe vergelding in sterke mate afgenomen; wraakgevoelens worden gesublimeerd, openlijke degradatieceremoniën zijn in onbruik geraakt.

Eer is ondergronds gegaan en is een ongebruikelijk motief geworden. Wie dat motief vooropstelt, brengt zichzelf vaak in verlegenheid. Tekenend voor de erosie van de eer – althans aan naam en positie gebonden eer – is dat de verbale belediging niet meer als een werkelijk onrecht wordt gezien. Toch maken de emoties van eer nog altijd deel uit van de morele gevoelens van moderne burgers en verklaren de stilzwijgende ontvankelijkheid voor wraaklust. We voelen ons regelmatig gekrenkt en we hebben de behoefte ons respect te herstellen. We zijn meer vertrouwd met de cultuur van eer dan we willen toegeven, vooral wanneer competitie en het zoeken van prestige in het geding zijn. De inzet is echter lager: we hoeven ons leven er niet voor op het spel te zetten. We vervullen meer dan één rol. We kunnen hier falen en daar succes boeken. We genieten de luxe om onze identiteit over een veelvoud van rollen te spreiden. Falen we in een bepaalde rol, als student of als sporter, of voldoen we niet aan bepaalde groepsnormen, dan zijn de sancties milder.

Eer is nog het beste bewaard gebleven bij groepen die een hiërarchische kijk op de samenleving hebben, zoals militairen enerzijds en macho's anderzijds. In de eerstgenoemde groep is eer een directe uitdrukking van status, een bron van solidariteit onder groepsgenoten en een afperking van de groep tegenover vreemden en sociaal minderen. Militairen en aristocraten zien het verval van eer vaak als een proces van verminderd respect voor personen.

In veel subculturele jongerengroepen en in straatbendes is er nog altijd de 'officiële ideologie'. De machoman heeft er aanzien. Het eersysteem van bendes kent een typische mannelijke competitie: eer is afhankelijk van de voorlopige uitkomst van het gevecht om status. De status in de groep is de maat van je eer. De mededingers zijn tegelijk de scheidsrechters: van hun oordeel hangt je aanzien af. De kortste weg naar eer is de status van anderen in te pikken, hetgeen betekent dat je voortdurend waakzaam moet zijn voor beledigingen of andere tekenen waardoor je eer wordt uitgedaagd. Geen wonder dat in iedere samenkomst van de bende angst, nervositeit, dreiging en anticipatie van schaamte en vernedering verborgen liggen. In wezen betekent eer: 'Don't tread on me', waag het niet me te bedreigen.

Hedendaagse vormen van expressief geweld

Afgaande op de politiecijfers is geweldscriminaliteit vooral in jaren negentig toegenomen en schommelt momenteel nog altijd op hogere niveaus dan een halve eeuw terug. Daarbij past de kanttekening dat in de negentiende eeuw de cijfers voor geweld aanzienlijk hoger lagen dan nu het geval is.⁴ In die tijd was geweld een vast on-

derdeel van de onderlinge omgang, van lijfstraffen thuis en op school, vernederende praktijken in fabrieken tot spontane volksgerichten.

Een belangrijk deel van de groei van geweldscriminaliteit na 1970 kan worden toegeschreven aan het instrumentele geweld dat onder andere tijdens een diefstal of inbraak wordt gebruikt. De verwachting dat expressief geweld in de dagelijkse omgang tussen mensen, zowel privé als publiek, verder zou afnemen of stabiel zou blijven, is echter niet bewaarheid. Expressief geweld – waarvoor onder andere de termen 'zinloos geweld' en 'kort lontje' worden gebruikt – lijkt een *come back* te hebben gemaakt, vooral onder jongeren. De toename van dat type geweld vanaf de jaren tachtig blijkt onder andere uit het aantal gevallen van letsel bij politiemensen door geweldgebruik van burgers. Bezien over een langere termijn geldt dat waarschijnlijk ook voor de andere publieke beroepsgroepen. Het is evident dat artsen en leraren in de jaren zestig en zeventig minder met geweld te maken hadden. In die periode was er evenmin bewaking bij de Eerste Hulp in ziekenhuizen nodig, noch was het voor de sociale dienst nodig voor sommige cliënten op het politiebureau sprekkuur te houden.⁵

Stoer gedrag in vrijetijdsarena's

Hoe is dat relatieve hoge niveau van geweld verklaren? Allereerst hebben vooral jongens en jonge mannen hun agressieve impulsen in mindere mate leren beheersen. Zij worden ook minder gecorrigeerd. De vaderlijke autoriteit en de hiërarchische structuur van familie en buurt zijn in sterke mate afgezwakt. De onderlinge 'strijd om de straat' waarin de morele economie van de eer tot gelding wordt gebracht, krijgt hierdoor minder tegenwicht.

Een verwante reden is dat stoer mannelijk gedrag de laatste decennia weer meer maatschappelijke bijval krijgt. Vooral in de zogenaamde vrijetijdsarena's is een revitalisering van mannelijkheid waarneembaar. De media en de cultuurindustrie lopen voorop bij deze herwaardering van mannelijke ideaalbeelden. In muziek, films en sport wordt lichamelijke *exposure* nadrukkelijk in de etalage gezet; mannelijke 'ondeugden' als onbuigzaamheid en rauwheid hebben een opmerkelijk eerherstel verkregen.

In films en reclame wordt mannelijkheid niet meer vereenzelvigd met het vervullen van plichten. De patriarchale man heeft plaatsgemaakt voor een ander mannelijk oerbeeld: de krijger. Deze superman moet zich in het sport-, seks- en uitgaansleven bewijzen, keert zich tegen de hoeders van maatschappelijke orde en tegen de 'hoge' cultuur, en kiest voor een vrijgevochten, hedonistisch bestaan dat aan het economische domein lijkt te zijn onttrokken. Het mannelijke ideaalbeeld is dus verlegd naar de vrije tijd: op avontuur gaan en zich buitenshuis laten gelden. De 'echte man' ageert voortaan tegen het gezin en de suffige huiselijke sfeer.

Het ligt voor de hand dat jongens en jonge mannen zich sterker zijn gaan identificeren met filmsterren, voetballers en popzangers die een *cool* en onkwetsbaar imago tentoonspreiden. Met name wanneer ze zich onzeker voelen, is het verlei-

delijk zich te identificeren met onverschrokken rolmodellen. Ze kunnen daardoor hun angst overwinnen en krijgen een gevoel van macht. Het zelfbeeld wordt opgepompt en moet aan het ideaal van de macho-helden voldoen. Jongens leren aldus de competitie aan te gaan en agressief te antwoorden op aanvallen op hun zelfrespect. De rolvoorbeelden leren ook dat actie lonend is: sport, riskant gedrag, vandalisme vergroten het prestige.

Het korte lontje

Het voorgaande suggereert dat fysieke en verbale agressie op conto komt van stoere jonge mannen, en dan vooral in volkse wijken waar beledigen en vechten historische constanten zijn. Dat zou een vertekend beeld geven. De verruwing komt namelijk ook – en misschien wel meer – op conto van 'gemakzuchtige middenklassers' die zich snel aangevallen voelen en over een 'kort lontje' beschikken. Ook veel hoger opgeleiden schieten bij de geringste aanleiding meteen uit hun slof. Kenmerkend is het redeneren waaruit weinig respect voor anderen spreekt. De oorzaak van agressie wordt vaak buiten zichzelf gelegd. Het gaat in feite om een narcistische woede, dat wil zeggen een onvermogen om eigen tekorten te erkennen en de neiging ergeris op anderen af te reageren.

Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat zelf-gecentreerde mensen snel agressief worden wanneer ze worden bekritiseerd, uitgedaagd of bedreigd. Ze voelen zich gekwetst en geraakt, en ze gaan zich ook instellen op mogelijke dreigingen. Dat gaat vaak samen met een neurotisch angstgevoel, een zich voortdurend bedreigd voelen. Niet zozeer omdat men concreet angst voelt, maar omdat men niet kan omgaan met afwijkende situaties.⁶

Narcistische woede heeft raakvlakken met een doorgeslagen assertieve levensstijl; egocentrische burgers gaan eerder op hun strepen staan en willen hun eigen wensen gehonoreerd zien. Als zij niet het respect ontvangen waarop zij recht menen te hebben, schakelen ze gemakkelijk over op een grote mond, een dreigende houding of het gebruik van geweld. De socioloog Gabriël van den Brink spreekt in dat verband over een lagere tolerantiedrempel: mensen nemen eerder aanstoot; hun incasseringsvermogen lijkt verminderd.⁷

De keerzijde van die levenshouding is dat diezelfde burgers zich sneller opwerpen als slachtoffer. Zo worden seksuele intimidatie en discriminatie eerder gesignaleerd en er wordt sneller tegen geageerd. Er is een grotere behoefte allerlei krenkingen in de media te bespreken. Pestgedrag van jongeren was lange tijd geen bron van zorg. Het werd kattenkwaad of onbesuisd gedrag genoemd en kinderen die getreiterd werden, zouden er sterker van worden. Momenteel geldt pesten als onaanvaardbaar gedrag en moeten scholen een antipestbeleid ontwikkelen. Ziet men deze verhoogde gevoeligheid over het hoofd dan is de huidige zorg om de 'verhuftering' van de samenleving moeilijk te begrijpen.

Morele aspecten van geweld

Susan Jacoby stelt in haar studie *Wild Justice* dat de westerse cultuur te ver is gegaan met de taboeïsering van wraak.⁸ Het christelijke gebod 'heb je vijanden lief als je naasten' acht zij geen reële menselijke optie. Hoe sterker het taboe op wraak, des te dringender de behoefte om er uitwegen voor te zoeken. Ze wijst erop dat wraak vele positieve functies vervult, waaraan we ons niet kunnen onttrekken. Zo biedt wraak hoop op vergelding, zodat de verstoorde balans tussen dader en slachtoffer kan worden hersteld; wraak houdt je op de been en verschaft het slachtoffer eigenwaarde.

Rechtvaardigheid wordt meestal omschreven als een abstract en rationalistisch ethisch ideaal. Maar volgens de filosoof Robert Solomon liggen juist negatieve en 'gemene' emoties ten grondslag aan ons gevoel van rechtvaardigheid.⁹ Wraak vormt er zelfs de conceptuele kern van. Het verlangen naar wraak brengt ons namelijk in het geweer tegen onrecht. Emoties als woede, verbolgenheid, verontwaardiging en wraak herkennen, weerstaat het kwaad en beoogt een rechtvaardige orde te herstellen. Niettemin erkent Solomon dat wraak dikwijls primitieve vormen aanneemt: het is in menig opzicht een lelijke en zwarte emotie die levens kan vernietigen. De Sicilianen zeggen: 'Wraak is een gerecht dat beter koud kan worden geserveerd.' De dramatiek van uitstel lijkt van essentieel belang te zijn voor wraak.

De morele waarde van wraak

Aristoteles attendeerde reeds op een groep emoties die een gerechtvaardigde claim leggen op anderen of die andermans claim herkennen: boosheid, verontwaardiging, schuld, jaloezie en dankbaarheid. Een andere groep emoties kent die claim niet: haat, nijd, angst, hoop, wanhoop, begeerte, verdriet, neerslachtigheid en medelijden. Deze emoties 'voelen' we slechts; ze zijn passief.

Boosheid, verontwaardiging en wraak zijn emoties die verantwoordelijkheid en schuld toewijzen (net als dankbaarheid en bewondering lof toewijzen). Deze emoties zijn actief; ze houden uitwisseling open: woede kan worden verzacht door verontschuldigen en restitutie. In dat opzicht heeft boosheid een morele betekenis: de claims moeten door de ander herkend worden. Haat, wrok en nijd geven dergelijke signalen niet af. Je kunt haten zonder er redenen voor te hebben of te geven. Haat ziet de ander niet als een vrij, verantwoordelijk persoon. Er is geen aandacht voor andermans verontschuldiging of spijt.

Wraak hoeft niet obsessief of excessief van aard te zijn en hoeft niet de gehele identiteit te domineren. In meer natuurlijke 'alledaagse' vormen van wraak gaat het revanche nemen ('even terugpakken') niet gepaard met verbittering of een diep wantrouwen. Dat soort wraak kan constructief worden aangewend: je kunt jezelf bewijzen en daarmee aantonen dat je een vernedering niet verdiend hebt. Deze wraak kan ook afnemen, bijvoorbeeld door informatie over de motieven van de opponent of de dader. Ook door concessies of excuses kan het wraakgevoel worden getemperd en kunnen wraakplannen worden opgegeven. Er moet daarbij wel een wending worden gemaakt: aan de negatieve stimulus moet een constructieve draai

worden meegegeven. De voorgenomen wraak, inclusief de impuls om de ander pijn te doen, maakt plaats voor een redelijke manier van aanspreken.

Kortom, wraak kan vele gedaanten aannemen en bestrijkt het hele scala tussen impulsieve boosheid enerzijds en 'gestolde' haat anderzijds. Zolang wraak niet is uitgehard in wrok of ressentiment, lijken wraakimpulsen in morele zin benut te kunnen worden.

Stileren van wraak

Criminoloog Frans Denkers wees er herhaaldelijk op dat op ruzie maken, op verbale en fysieke agressie, in toenemende mate een taboe is gaan rusten.¹⁰ Impulsief geweld is uit de dagelijkse leefwerelden gebannen. We zijn het ontwend en zijn er overgevoelig voor geworden. Tot onze schade, voegt Denkers er aan toe. Want als strijdende partijen zich geforceerd met elkaar moeten verzoenen, worden ze verhinderd het conflict onder ogen te zien en elkaar de waarheid te zeggen. Het conflict blijft onderhuids voortwoekeren.

Voor het hanteren van wraakzucht, vervolgt Denkers, zijn en blijven mensen in hoge mate op zichzelf aangewezen. Dagelijks wordt op grote schaal wraak genomen, in de sport, op het werk, in de politiek, overal waar mensen in onderlinge strijd zijn verwickeld. Daarbij is het de kunst wraak een zodanige plek te geven dat een evenwicht wordt gevonden tussen enerzijds *underacting* en anderzijds *overacting*. *Underacting*, in de zin van verdringend gehoorzamen aan het taboe op wraak, is een sta in de weg voor normalisering, toenadering en begrip doordat men vast blijft zitten aan onverwerkte wrok – die in een vroeg of laat stadium bovendien toch de kop opsteekt. *Overacting* duidt op een onbekommerd uitleven, waardoor onderlinge relaties eerder worden verhard dan ontdooid.

Volgens Denkers zouden we adequater moeten omgaan met het verlangen naar wraak. Wraak behoeft stileren. Daarbij moeten 'wrekers' zich houden aan een reeks voorwaarden: wraak moet onder andere proportioneel en subsidiair zijn, moet mede gericht zijn op gedragsbeïnvloeding en of conflictoplossing, mag geen onherstelbaar letsel toebrengen en moet een zekere onmiddellijkheid hebben. Denkers heeft aanschouwelijk gemaakt welke mogelijkheden er zijn om wraak milde en symbolische vormen toe te bedelen. Op het werk, op school, in therapeutische gesprekken, tijdens buurtbemiddeling en slachtoffer-dader confrontaties, in al die domeinen kunnen agressieve emoties worden geuit en gekanaliseerd.

Bas van Stokkom (1953) is verbonden aan de sectie Strafrecht & Criminologie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Radboud Universiteit in Nijmegen. Hij is hoofdredacteur van het Tijdschrift voor Herstelrecht. Zie voor meer informatie: www.basvanstokkom.nl. (b.vanstokkom@jur.ru.nl)

Noten

- 1 William Ian Miller, *Humiliation and Other Essays on Honor, Social Discomfort and Violence*, Ithaca 1993; Miller, *Eye for an eye*, Cambridge 2006.
- 2 Thomas Scheff, *Bloody Revenge. Emotions, Nationalism and War*, Boulder CO 1994.
- 3 Bas van Stokkom, *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang*, Amsterdam 1997.
- 4 Herman Franke, 'Gewelddiscriminatie in Nederland. Een historisch-sociologische analyse', in: H. Franke e.a. (red.), *Alledaags en ongewoon geweld*, Groningen 1991, 13-46.
- 5 Bas van Stokkom, *Met gezag! Agressie tegen werknemers met een publieke taak: inzicht en uitzicht*, Den Haag 2013.
- 6 Bas van Stokkom, *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing*, Amsterdam 2010.
- 7 Gabriël van den Brink, *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*, Utrecht 2001.
- 8 Susan Jacoby, *Wild Justice. The Evolution of Revenge*, New York 1983.
- 9 Robert C. Solomon, *The Joy of Philosophy. Thinking Thin versus the Passionate Life*, Oxford 1999.
- 10 Frans Denkers, 'De kunst van de vergevende wraak. Gestileerde wraak bij Abel Herzberg en bij Elia', in: P. van Tongeren (red.), *Is vergeving mogelijk? Over de mogelijkheid en moeilijkheid van vergeving, vooral in verband met oorlogsmisdaden*, Best 1997, 29-58.